УДК 821.512.145

Н.Ш. Насыйбуллина

ЗӘКИ ЗӘЙНУЛЛИН ШӘХЕСЕ ҺӘМ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ

В статье анализируется жизнь и творчество татарского писателя конца XX – начала XXI века – Заки Зайнуллина, основные темы, стиль и язык произведений. Творчество писателя представляет значительный интерес для современного читателя, так как оно дополняет огромный пласт татарской литературы. Произведения, характеризующиеся глубокой психологической проницательностью и обнажением моральных противоречий, оставили неподражаемый след в национальной литературе и продолжают быть актуальными до сегодняшнего дня. В них изображается действительность, повседневность, в которой проходит наше бытие, но сквозь неё просматрвается совершенство жизни, к которому мы стремимся.

Ключевые слова: татарская литература, Заки Зайнуллин, общество, личность, нация.

The article analyzes the life and work of the Tatar writer of the late 20th – early 21st centuries – Zaki Zainullin, the main themes, style and language of his works. The writer's work is of significant interest to the modern reader, as it complements the huge layer of Tatar literature. Works characterized by deep psychological insight and exposure of moral contradictions have left an inimitable mark on national literature and continue to be relevant to this day. They depict reality, everyday life, in which our existence passes but through it we can see the perfection of life to which we strive.

Keywords: Tatar literature, Zaki Zainullin, society, personality, nation.

Зәки Лотфулла улы Зәйнуллин (1933–2021) – татар әдәбияты һәм мәдәнияте тарихында тирән эз калдырган олы шәхес. Җәмәгать эшлеклесе, милләт киләчәген кайгыртып иҗат иткән әдип. Милли азатлык хәрәкәтенә зур өлеш керткән көрәшченең иҗаты иҗтимагый фикер тарихында лаеклы урынын алды. Тирән эрудицияле әдип әлеге өлкәләрнең һәркайсына яңалык өстәп кенә калмады, туры сүзе белән әйдәп баручы да булды. З. Зәйнуллинның милли образы, бай һәм катлаулы тормыш юлы, сәяси һәм иҗтимагый эшчәнлеге роман-повестьларында калку гәүдәләнеш тапты. Әдәби әсәрләре, бай публицистикасы XX гасыр – XXI гасыр башында яшәгән һәм иҗат иткән бик күп шәхесләр хакында биографик мәгълүмат бирүе белән дә кыйммәтле булды. Драма әсәрләре төрле театрларда куелды.

Зәки Лотфулла улының язмышы һәм иҗаты чор һәм аның иң мөһим күренешләре белән тыгыз бәйләнештә үрелеп барды. Язучы заман таләпләренә җавап биреп, сәнгатьнең яңа тенденцияләрен кабул итеп, шул ук вакытта кире кагып, үз фикерләрен халыкка җиткерү

максаты белән иҗат итте. Ул туган халкының, азатлык хәрәкәте аша, яңа тормышка омтылышын, шуның өчен көрәшен, шул максатка ирешү юлындагы өметләрен, алдану-фаҗигаларын үзенең җәмәгать эшчәнлегендә, әдәби иҗатында, әсәрләрендә гаять тулы һәм тирән, бөтен катлаулылыгы һәм каршылыклары белән чагылдырды.

З. Зәйнуллин феноменын барлыкка китерүдә катнашкан бик күп мөһим факторлар тезмәсендә аның туган җиренең, нәсел-чыгышының, гаилә тәҗрибәсенең, татар мәктәбендә алган белем дәрәҗәсенең һәм ул үткән тормыш университетларының роле гаять зур. З. Зәйнуллин характерындагы бик күп сыйфатлар – әдиплек, хәрбилек, галимлек, мөгаллимлек сәләте әти-әнисеннән күчкән, әби-бабаларыннан ук килгән.

Каләм иясенең нәсел тамырларын тикшергәндә һәрвакыт туган җиренең кайда, нинди булуы хакында сораулар туа. Әдипнең дөньяга килгән һәм тәрбияләнеп үскән урыны – татар әдәбиятына талантлы язучыларны мул биргән бәрәкәтле Башкортстан туфрагы, заманында мәшһүр мәдрәсәләре белән дан тоткан Стәрлебаш авылы. Татар авылының бай тарихы, гүзәл табигате булачак язучының рухи дөньясына, киң күңелле, хисләргә бай, шул ук вакытта кырыс холыклы шәхес булып формалашуына зур йогынты ясаган. Туган җиренең җанга якын, элек-электән изге саналган истәлекле урыннары бөтен иҗат гомере дәвамында күңелен дәртләндереп, рухландырып, туендырып, әсәрләрендә чагылыш тапкан.

Олы шәхеснең гомер һәм иҗат юлы күпмедер дәрәҗәдә үз халкының язмышын чагылдыра. Язучының озын тормыш юлында, төрле борылмаларга юлыккан гаять үзенчәлекле, урыны-урыны белән каршылыклы, бай иҗатына Стәрлебашның, татар халкының бер гасырлык рухи язмышы сыйган. Атаклы Стәрлебаш мәдрәсәсе мөдәррисе Мөхәммәдшакир Тукаевның 1899 елда Казанда басылган һәм бер нөсхәсе З. Зәйнуллинның үз китапханәсендә сакланган «Тарихе Стәрлебаш» китабындагы тарихи материаллар әдипнең «Эстәрлебаш мәдрәсәсе» дип исемләнгән зур гына мәкалә-очеркында, «Агыйделнең аръягында» (1998) күләмле роман-кыйссасын язганда киң файдаланыла. З. Зәйнуллин тормышының иң зур вакыйгалары итеп Стәрлебаш тарихын тасвирлаган «Эстәрлебаш мәдрәсәләре», «Эстәрлебаш дарелфөнүне», «Тукаевлар» әсәрләрен санарга кирәк.

Стәрлебашның борынгыдан мәгърифәтле җир булуы тарихта яхшы мәгълүм. XIX гасырга кадәр ике мең кешесе булган бу авылда 16 бинадан торган мәдрәсәләр эшләгән. Биредә укыткан һәм укыган зыялыларның тирә-якта яшәгән халыкларның аң-белемен үстерүгә йогынтысы зур булган. Стәрлебаш мәдрәсәсен тәмамлап, халыкка мәгърифәт нуры тараткан күренекле шәхесләр – Габдерәхим Утыз Имәни (1754–1834), Гали Чокрый (1826–1889), Мифтахетдин Акмулла (1831–1895), Гали Рафикый (1890–1944), Төхвәт Янәби (1894–1938) үзләренең шигырь һәм поэмаларында белем, акыл, кешелеклелеккә

дан җырлап, әхлакый камил шәхес образын тудырсалар, Әбелмәних Каргалый (1782–1826), Һибәтулла Салихов (1794–1867), Шәмсетдин Зәки (1825–1865) иҗатта Урта гасырлар дини-суфичылык әдәбияты традицияләрен дәвам итәләр. XX гасыр башында мәгърифәт үзәгенең туздырылуы, кыйммәтле язма ядкәрләрнең юк ителүе халыкның иҗат көченә зыян китерә. Совет хакимияте ныгып урнашу дәверендә әдәбият «сүнү»гә йөз тота. Яңа идеалларга дан җырларга, элеккеләрен фаш итәргә әзер булган язучылар буыны күренми. Әмма ничек кенә булмасын, татар сүз сәнгате яшәүдән туктарга теләми. XX гасырның икенче яртысында әдәбият мәйданына Зиннәт Галимов (1922–1983), Фәйзи Гомәров (1926–2002), Равил Шаммас (1930), Зәки Зәйнуллин (1933–2021), Әдхәт Синугыл-Куганаклы (1935–2004), Рәфкать Рысаев (1939), Равил Гөзәеров (1942–2021), Хисаметдин Исмәгыйлев (1953) киләләр. Алар татар халкының мөһим ихтыяҗларына җавап бирүгә, рухи тормышны агартуга зур өлеш кертеп, иҗатларында милләт тарихы, үткәннең һәм бүгенгенең бәйләнеш-мөнәсәбәте, кешенең тормыштагы һәм җәмгыятьтәге урыны һәм башка фәлсәфи фикерләргә киң урын бирәләр. Ә. Синугыл (Куганакбаш авылы), З. Зәйнуллин (Стәрлебаш авылы), Р. Гөзәеров (Өч-Әсән авылы) – Башкортстан җирлегендә туып, иҗат биографиясен Казан, Үзбәкстан, Кырым, Украина, Латвия, Казакъстан белән бәйләгән шәхесләр. З. Галимов (Бузатбаш авылы), Ф. Гомәров (Хәлекәй авылы), Р. Шаммас (Хәлекәй авылы), Р. Рысаев (Тәтер-Арслан авылы), Х. Исмәгыйлев (Гөлем авылы) – Башкортстанның үзендә яшәп иҗат итүче әдипләр. Аларның иҗатын колачлап алган тема – туган җиргә дан җырлау. Үзгәрешләрне тоеп, борчылып, үз йөрәге аша кичереп яшәүче, бар өлкәдә дә иҗади сәләткә, чиктән тыш талантка ия, кыю фикерле, тәҗрибәле һәм үз көченә тулысынча ышанган З. Зәйнуллин иҗаты барысыныкыннан да аерылып тора.

Булачак галим һәм язучы 1933 елның 10 июлендә Стәрлебаш авылында колхозчы гаиләсендә унберенче бала булып дөньяга килә. «Сөннәт белән кендек» хикәясендә ул: «Мин, 1933 елның июль аенда, коры елны, яланда, арыш урагында туганмын... Өмаһани әби, минем кендек әбисе булып, урак белән кискән минем кендекне», – дип яза.

Аның үсмер чагы сугыш елларына туры килә. Сугыш чоры балалары илебезнең чын патриотлары була. Һәм патриот булу алар өчен кеше булып яшәүне аңлаткан төп кыйммәт санала. Шуңа күрә «туган ил», «туган җир», «намус», «җаваплылык» кебек төшенчәләрнең аларның әхлакый йөзен билгеләп, шәхес булып өлгереп җиткәч, яшәеш кагыйдәсенә әйләнүе – табигый күренеш.

Язучының биографиясе бай. Сугыш алды елларында Ватанга, халыкка кирәкле кеше булып яшәү адәм баласының җирдәге төп бурычы булып күзаллана һәм алар гомер буе шушы хакыйкатьне исбатларга тырыша. З. Зәйнуллин да Стәрлебаш татар урта мәктәбен

тәмамлагач, башта колхозда, аннары Куганакбаш җидееллык татар мәктәбендә математика, физика, рус теле укыта.

1952 елда гаскәри хезмәткә чакырылып, Иркутск (Өркет) шәһәрендә өчьеллык хәрби авиация-техника училищесында укый. Бу хакта ул: «Мин авылдан «бәхет эзләп» зимагурлыкка чыгып киттем. Гаиләдә ярлылык, фәкыйрьлек, ярымачлык хөкем сөрә. Гражданнар сугышы елларында Дутов казаклары приклад белән сугып, әтинең аркасын сындырганнар. Ул авыр эш башкара алмый, аңа 66 яшь. Мин шул елның җәен офицерлыкка уку исәбе белән ерак Иркутск каласын эзләп чыгып киттем», – дип яза «Чалатай бабай» хикәясендә.

1958 елда, хәрби белемен арттыру теләге белән, Ригадагы Югары хәрби ракета инженерлары училищесына янәдән укырга керә һәм 1963 елда аны уңышлы тәмамлый. Анда укыган еллары турында ул «Тамаша» исемле хикәясендә: «Ригада югары хәрби ракета училищесында инженерлыкка укып йөрим. Өлкән лейтенант. Унбер квадрат метрлы бүлмәдә аена 300 сум түләп торабыз», – дип искә ала.

1970–1978 елларда аның әдәби иҗат өлкәсендәге таланты ачылып китә. З. Зәйнуллинның беренче әдәби әсәрләре нәкъ менә шул Серпухов шәһәрендә языла, үз заманы өчен актуаль проблемаларны күтәргән тәүге хикәясен 1978 елда сатирик «Чаян» журналы бастырып чыгара.

1981 елда З. Зәйнуллин полковник дәрәҗәсен ала. Шәхес буларак формалашуында үзе үскән вакыттагы Стәрлебаш мохитенең, бигрәк тә Абдулла агасының йогынтысы зур булуын ассызыклый. 1991 елда «Идел» журналында аның «Полковникны озату» повесте (Н. Акмалов тәрҗемәсендә) басыла. «Мин күргән, мин белгән Латвия» дигән публистик мәкаләсендә З. Зәйнуллин мөстәкыйль Латвиянең иҗтимагый-сәяси хәлләрен, төрле милләт кешеләренең, шул исәптән үзе белән хезмәт иткән полковникларның, генералларның һ.б. тормыш-көнкүрешен яктырта.

Шулай итеп, сикәлтәле юллар узып, бай тормыш тәҗрибәсе туплап, үсеш баскычлары аша күтәрелә барып, 45 яшендә Зәки ага әдәбият мәйданына килә. Аның беренче әсәрләре киң җәмәгатьчелек, күренекле язучылар, сәнгать әһелләре тарафыннан бәяләнә. Татарстан китап нәшриятында матур әдәбият редакциясенең өлкән мөхәррире вазифаларын башкарган, әдәби тәрҗемә остасы Яхъя Мөхәммәтгали улы Халитов «Җир исе» исемле тәүге хикәяләр җыентыгын бәяләп: «З. Зәйнуллинның нәшриятка җибәргән бу кульязмасында утыздан артык хикәя һәм парчалары тупланган. Болар – әлбәттә, эчтәлекләре белән төрле характердагы нәрсәләр. Авторның уңай яктан билгеләп китәсе сыйфаты шул: ул саф татарча итеп матур, төзек тел белән хикәяли белә (кайбер авторлар шикелле икенче телдән тәрҗемә ителгән калькалар белән язмый)», – дип, уңышлы якларына басым ясый. Һәр әсәрен конкрет бәяләп, авторның беренче уңышлары әлләни зур түгеллегенә ишарәли, хикәяләргә рецензия язган А. Яхинның фи-

керләре белән тулысынча килешүен әйтеп: «Рецензиядә авторның әсәрләренә нинди кимчелекләр хас икәнлеге турында бик конкрет һәм тәфсилле итеп әйтелгән. Аларны кабатлап торуның кирәге юк. Бу хәлендә З. Зәйнуллинның хикәяләрен китап итеп чыгарып булмый әле. Юмор һәм сатира җыентыгына да сайлап алып булмады. Менә бу тәмам эшләнеп җиткән чын юмор һәм сатира әсәре дип әйтердәе очрамады... З. Зәйнуллинннның ипле, әйбәт теле дә, каләме дә бар», – ди тәнкыйтьче [Халитов, 1987].

Дөньяның яхшысына, яманына, тормыштагы һәр җитди үзгәрешвакыйгага үз мөнәсәбәтен, фәлсәфи карашын ихластан кыю әйтә белү сәләтенә ия язучының иҗат колачы киңәя, язасы темалары, әйтәсе сүзләре күп була. Язган саен З. Зәйнуллин каләме чарлана, темасы, сюжетка алып керә белү осталыгы аны күренекле язучыларның берсе итә. «Идел», «Сөембикә», «Ялкын», «Мирас» журналларында, «Ватаным Татарстан», «Мәдәни җомга», «Татарстан яшьләре» газеталарында язучының туган ягы кешеләренең самими образларын, гыйбрәтле язмышларын гәүдәләндергән, күп очракта авторның бала һәм үсмерчак хатирәләренә киң урын бирелеп, сугыш алды, сугыш чоры, сугыштан соңгы татар авылының кырыс тормыш күренешләрен киң яктырткан һәм фронттагы канлы сугыш эпизодларын да үз эченә алган хикәяләре дөнья күрә.

1988 елда язучының «Үрләр аша» исемле беренче повесте һәм хикәяләре тупланган китабы 15 мең тираж белән Казанда Татарстан китап нәшриятында басыла. Бу җыентык укучылар игътибарын бик тиз җәлеп итә, «Үрләр аша» повесте З. Зәйнуллинны язучы-әдип буларак таныта. Ул укучылар тарафыннан яратып укыла, уңай бәя ала: «Башта үзем укыдым, аннан гаиләм белән бергәләп. Ничә мәртәбә күңелем тулып, туктап тордым. Укып бетергәч, җанга уелып калган сугыш елларын, айларын, көннәрен бөртекләп хәтердән үткәрдем... Рәхмәт, Зәки туган. Шушы повестьны гына язып, башка бер әсәр язмасаң да, Зәки Зәйнуллин дигән язучы исеме күңелләрдә сакланыр, дип уйлыйм» [Яңа әсәр укыгач, 1988, б. 186].

1989 елда З. Зәйнуллин Ригадан Казанга күченеп кайта, иҗат эшчәнлеген дә киң җәелдереп җибәрә – «Галимулла бабай күгәрченнәре» (1990), «Сугыш алды малайлары» (1991), «Зират күперен чыккач» (1991) повестьлары дөнья күрә. Алар да хуплап каршы алына. «Казан утлары» журналында «Проза турында сөйләшү» рубрикасында Ф. Галимуллин: «Мине тагын бер олы шәхесебезнең иҗаты куандыра. Ул – Зәки Зәйнуллин. Халкыбызның олпатлыгын һәм затлылыгын гәүдәләндергән бу ил агасына Ходай Тәгалә язучылык талантын да кызганып бирмәгән. Аның “Үрләр аша”, “Галимулла агай күгәрченнәре”, “Сугыш алды малайлары”, “Урам” повестьлары һәм хикәяләре күпләрнең игътибарын җәлеп итәләр. Аз гына мәйданда кеше холкын ачу осталыгы, халыкчан теле, хикәяләүне җиңел алып баруы – авторның төп өстенлеге», – дип яза [Галимуллин, 1993].

Иҗат эшчәнлеге белән бергә З. Зәйнуллин Татарстандагы иҗтимагый-сәяси вазгыять белән таныша, татар зыялылары арасында шактый көчәеп барган милли-азатлык хәрәкәтенә кушылып китә, шул ук елның 15 ноябрендә Ш. Мәрҗани исемендәге җәмгыятьнең президенты итеп сайлана. Татарстанның мөстәкыйльлеге өчен көрәштә актив катнаша. 1991 елның 14–26 май көннәрендә Ирек мәйданында сәяси ачлык игълан итүчеләрнең дә берсе ул була. Ачлык мәйданындагы тәэсирләрен ул соңыннан «Тынгысыз көннәр, котылгысыз уйлар...» дигән публицистик язмасында яктырта. 1992 елның 1–2 февралендә Казанда үткән БТИҮ корылтаенда Милли Мәҗлес оештырыла, аның рәисе итеп Татарстанның халык депутаты Т. Абдуллин, беренче урынбасары итеп З. Зәйнуллин сайлана.

З. Зәйнуллинның җәмәгать һәм иҗат эшчәнлеге бергә үрелеп бара. 1995 елда «Идел» журналында «Кулак малае» дип исемләнгән повесте басыла. Әсәрдә авыл кешеләренең башына төшкән бәла-казалар, төрмәгә утыртулар кебек күңелсез хәлләр бәян ителә. Әлеге әсәр турында Мансур Вәли: «...Зәки Зәйнуллинның “Идел”дә басылган “Кулак малае” исемле повесте мавыгып укыла. Гомумән, татар халкының бу олы шәхесе нинди генә эшкә тотынса да, бик тиз арада беренчеләр сафына килеп чыга. Әдәбиятта дә шулай булыр, ахрысы... Әлбәттә, урыны-урыны белән аңа документальлек бераз комачаулап та куя. Әмма “Вачута...”дагыча булса – вакыйгалар тыгызлыгы белән табигый иркенлек һәм сулыш киңлеге матур аралашса, – авторны әле тагын да зуррак уңышлар көтә. Бирсен Ходай, чөнки соңгы елларда прозабызның әдәбилеге, сәнгатьлелек дәрәҗәсе бик тә аксый башлады», – дип яза [Вәлиев, 1995].

З. Зәйнуллиның «Ат караклары» романын Р. Сверигин 1996 ел прозасының бик үзенчелекле һәм яңа казанышы дип саный: «Халкыбыз үткән юлда, чыннан да, билгеле эз калдырган, аннан да бигрәк, күптөрле риваятьләр-әкиятләр, уйдырмалар, шомлануларга сәбәпче булган ат урлау, ат караклары темасына, әлбәттә, теләсә кем (мәсәлән, мәктәп, ВУЗ эскәмияләреннән килеп, хәзер биек йортлардагы кабинет тәрәзәләреннән карап тормышны өйрәнүче, анализлаучы каләмдәшебез) тотына алмый. Беренчедән, материал үзенең хәвеф-хәтәрлеге белән әллә каян өркетеп тора. Икенчедән, күзләреңне йомып алынсаң да, күп нәрсә майтара алмаячагың көн кебек ачык – тормыш тәҗрибәсе җитенкерәми. Биредә каләм усал айгырларны иярләрлек, гаярь, дуамал холыклы ир-егетләр кулында гына бии ала! Интеллигент табигатьле, тәртипле-инсафлы әдипләребез үпкәләмәсеннәр. Чөнки әдәбиятта һәркемнең үз темасы була. Бу – алар темасы түгел. Бу – З. Зәйнуллинның темасы» [Сверигин, 1997, б. 122]. «Ат караклары» романында күренешләр, искитәрлек характерлар, башкисәр геройлар бар. Кайберәүләр өчен төп максатка әверелгән шөгыльнең үсеше-тарихы, эволюциясе, һәлакәте һәм ат урлау романтикасы турында гына түгел әсәр. Аңарда бер тыелгысыз омтылыш, ирек даулау, беркемгә дә баш бирмичә,

үзенчә яшәү теләге дә бөркелеп тора. Тәнкыйтьче З. Зәйнуллинның язу осталыгы әсәрдән-әсәргә камилләшә һәм чарлана баруына игътибар итеп: «Мондый камиллеккә материалны, теманы яратып, бирелеп язганда гына ирешеп була», – ди [Сверигин, 1997, б. 122].

1997 елда З. Зәйнуллинның «Ат караклары» романын һәм «Ата нигезе» повестен берләштергән китабы, 1998 елда өч повестен («Үрләр аша», «Каршы таулар», «Урам») һәм «Ник ямансу бу күзләр?» исемле моңсу хикәясен үз эченә алган һәм шул хикәя исеме белән аталган җыентыгы, 1999 елда «Агыйделнең аръягында...» роман-кыйссасы дөнья күрә. Р. Батулла әлеге китапларга нисбәтән бер мәкалә-бәяләмә яза һәм ул анда З. Зәйнуллин иҗатының тел үзенчәлегенә дә мөнәсәбәтен белдерә: «...Зәки ага үз әсәрләрендә Казан якларындагы татарларда булып та онытылган яки типтәрләргә генә хас сүзләр куллана. Бездән олырак буын мөхәррирләре җирле сөйләм сүзләрен яшь язучыларның әсәрләреннән сызып ташлый торган иде, янәсе, Казан арты теле генә – әдәби тел. Бу – тамырыннан зарарлы караш. Ана теле бөтен җирле телләрдәге сүзләр белән баетылырга тиеш. Андый сүзләр җөмлә агышында аңлашыла, аңлашылмаган очракта, астөшермә биреп кулланырга кирәк. Мишәр, керәшен, себер туганнарыбыз, типтәрләр, кырым татарларының сүзләрен җае туры килгән саен, җөмлә агышында аңлашылырлык итеп куллану зарури. Язучы Зәки Зәйнуллинның соңгы елларда иҗат иткән өч әсәре укучы кулына килеп иреште, һәм бу китап соңгы еллардагы татар прозасының уңышы булып тора» [Батулла, 2001].

Филология фәннәре докторы, профессор Илидә Бәширова язучы иҗатына күзәтү ясап: «З. Зәйнуллинның роман, повестьлары темаларының ачылуы белән генә түгел, ә бәлки теленең камиллеге ягыннан да аерылып тора [...]. Соңгы 10–15 еллар эчендә без күргән, без белгән Зәки Зәйнуллин татар халкының танылган әдибе, публицист һәм җәмәгать эшлеклесе булып җитешкән, туган халкы, туган туфрагы аңа ныклы нигез булган икән! Без аның укучылары, яшьтәшләре, каләмдәшләре, бу хәлгә бик шатланабыз, куанабыз..», – дип яза [Бәширова, 2008].

Исеме белән, материалы, формасы белән дә оригиналь «Татар ир-егетләре» исемле китабы татар халкының талантлы һәм батыр йөрәкле ирләре турындагы «Кави Нәҗми дигән язучы», «Армия генералы Алексей Антонов», «Мәүлет гусар», «Йә атыгыз, йә аклагыз!», «Һаваларда ялгыз торна...», «Гарасатлы юллар» повестьларын колачлый. Соңгы повесте без белеп һәм аңлап бетермәгән 1939–1940 еллардагы совет-фин сугышының гыйбрәтле хәлләре, кызыклы һәм фаҗигалы язмышлар хакында тарихның өр-яңа сәхифәләрен ача. Сугыш манзараларын тасвирлаудан бигрәк, автор игътибарны бер кавем кешеләренең мөнәсәбәтләренә юнәлтә: «Ленин – Сталин эше өчен көрәшкә әзер булырга» кайчандыр тантаналы вәгъдә биргән татар солдаты финнарга әсирлеккә эләгә, аңа үлем куркынычы яный.

Бәхетенә милләттәше фин армиясендә булып чыга. Язучы кыска-кыска штрихлар һәм диалоглар ярдәмендә фаҗигалы ситуацияне бик оста һәм укучы күңелен тетрәндерерлек итеп сурәтли.

Әдипнең, нигездә, үз башыннан кичкән гыйбрәтле хәлләрне тасвирлаган хикәяләре тупланган «Наган» дип исемләнгән китабы, соңгы елларда язылган гыйбрәтле дә, шул ук вакытта шаян да хикәяләрен туплаган «Йөз дә бер хикәя», «Агай-эне, таныш-белеш...», « Кеме генә юк татарның?» китаплары туган ягы Стәрлебаш, аның асыл кешеләре, армия тормышы, фән дөньясы, көрәштәшләре, сәяси вакыйгалар турында мемуарлар формасында язылып, татарда бестселлер китап булып тарихка керде.

Халык язучысы, Татарстан язучылар берлеге рәисе Ркаил Зәйдулла: «Ул кайчагында чаманы да югалтып җибәрә торган туры сүзле кеше иде. Ләкин аны беркайчан да хөсетлектә гаепләп булмый. Ул олыгайган көнендә безнең әдәбиятта яңа сүз әйтте. Чөнки аның биографиясе бай иде – ул дөнья күргән. Әдәбиятта бай биографияле булу бик кирәкле сыйфат, ул бер шарт та булып торадыр. Язмышы кызыксыз кешенең әсәрләре дә кызыксыз була. Зәки аганың язмышы, үзенең язуларына караганда, бик кызыклы булган, әсәрләре дә кызыклы», – дип искә ала.

З. Зәйнуллинның милләтчелек карашлары иҗатын сыйфатлаучы төп билгеләмә булып үсеш ала, әсәрләрендә күтәрелгән тема-проблемалар актуальлеген югалмый, укучыга көчле тәэсир итеп, татар халкының җәмәгатьчелек фикерен, иҗтимагый аңын үстерүдә дә зур роль уйный.

Менә шушы һәркайсы гаять зур тырышлык, аң-белем, рухи җегәр, йөрәк көче таләп иткән һәм олы җаваплылык, ярату тойгысы белән башкарылган эш-гамәлләре өчен дә З. Зәйнуллин чиксез ихтирамга лаек. Әмма аның хезмәтләре болар белән генә чикләнми. Йөрәгендәге гамен һәм моңын, образлар аша тылсымлы көчкә төреп, укучыларына җиткерә ул. Һәр әсәре хәтердә кала, уйландыра, сискәндерә. Үткән һәм киләчәк, яшәү һәм үлем, ата-бабаларыбыз тарихына гаять зур ихтирам, рухи кыйммәтләребезнең кадерсезләнүе җәһәтеннән борчылу безне уйланырга мәҗбүр итә. Аның әсәрләренең үзэгендә – кеше, аның язмышы, бүгенгесе һәм киләчәге, Ватан төшенчәсенең асылын тәшкил иткән туган җир, туган тел, туган авыл. Тирән фәлсәфәле әсәрләренең җаны менә шулардан гыйбарәт. Югарыда телгә алынган «Үрләр аша» повестенда да автор психологик кичерешләрне оста сурәтләүче булып таныла.

«Арбалы хатыннар» пьесасын беренчеләрдән булып режиссёр Нурия Рәхмәтуллина җитәкчелегендәге Стәрлебаш халык театры сәхнәләштерде. Зәки ага тарафыннан икенче гомер бирелгән таныш персонажларны күреп, Стәрлебаш тамашачысы пьесаны бик җылы кабул итте. Театр 2005 елда «Алтын тирмә» республика бәйгесендә беренче урын алды.

Әсәр тормышчан булуы белән бик күп драматургларның, режиссёрларның да игътибарын яулады. Бөек Җиңүнең 65 еллыгын каршылаган көннәрдә, 2010 елның 22 июне көнне, Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры «41 нең арбалы хатыннары» пьесасының премьерасын Казан тамашачысына тәкъдим итте. З. Зәйнуллин әсәре буенча эшләнгән спектакльне татар җәмәгатьчелеге көтеп алды һәм яратты. Авторның идеяләрен тамашачыга җиткерүдә режиссёр Фәрит Бикчәнтәев, рәссам, артистлар кызыклы алым-формалар кулланып, аерым күренешләр, мизансценалар ярдәмендә татар театрына яңалык алып килделәр.

Язучы, галим, җәмәгать эшлеклесе З. Зәйнуллин 2021 елның 4 мартында 87 яшендә вафат булды һәм Стәрлебаш зиратында җирләнде. Әдипнең дистәдән артык күләмле әсәре басылып чыкмый, татар халкының бөек шагыйре, җәмәгать эшлеклесе, иганәче Закир Рәмиев турындагы романы тәмамланмыйча калды. Алга таба аның бай мирасы татарның XXI гасыр рухи тормышында да үзенең әһәмиятен югалтмас; милли рухи-мәдәни үсешебезгә, алгарышыбызга һәрдаим йогынты ясап торыр, иҗаты халкыбызга хезмәт итеп, тагын да тирәнрәк өйрәнелер дип ышанабыз.

Әдәбият

Бәширова И. Без белгән, без без күргән Зәйнуллин... // Мәдәни җомга. 2008. Июль.

Вәлиев М. «Кулак малае» исемле повестьны укыгач // Шәһри Казан. 1995. № 22.

Галимуллин Ф. Проза турында сөйләшү // Казан утлары, 1993. № 2. Б. 153–158.

Зайнуллин З. Проводы полковника: докум. повесть. Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. 111 с.

Зайнуллин З.Л. Научная борьба в ракетных войсках. Документальное издание. Казань, 2016. 680 с.

Зәйнуллин З. Агай-эне, таныш-белеш...: хикәяләр. Казан, 2015. 700 б.

Зәйнуллин З. Агыйделнең арьягында // Казан утлары. 1999. № 1. Б. 18–65; № 2. Б. 11–67.

Зәйнуллин З. Арбалы хатыннар. Пьесалар. Казан, 2015. 524 б.

Зәйнуллин З. Ата нигезе // Мирас. 1997. № 9–11.

Зәйнуллин З. Йөз дә бер хикәя. Казан: Илһам, 2011. 190 б. 13 б.

Зәйнуллин З. Наган: хикәяләр. Казан, 2010. 176 б.

Зәйнуллин З. Кеме генә юк татарның?: хикәяләр. Казан, 2016. 312 б.

Зәйнуллин З. Кулак малае // Идел. 1995. № 3. Б. 15–20; № 4. Б. 22–26.

Зәйнуллин З. Мин күргән, мин белгән Латвия // Мәдәни җомга. 2008. № 12–14.

Зәйнуллин З. Полковникны озату // Идел, 1991. № 3–4.

Зәйнуллин З. Сугыш алды малайлары: повестьлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. 200 б.

Зәйнуллин З. Татар ир-егетләре: повестьлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 478 б.

Зәйнуллин З. Тынгысыз көннәр, котылгысыз уйлар... // Идел. 1992. № 7. Б. 17–22; № 8. Б. 12–18..

Зәйнуллин З. Үрләр аша // Казан утлары. 1987. № 10. Б. 7–44.

Зәйнуллин З. Үрләр аша: повесть һәм хикәяләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 128 б.

Сверигин Р. Проза турында сөйләшү // Казан утлары, 1997. № 5. Б. 122.

Халитов Я. Зәйнуллинның «Җир исе» хикәяләр җыентыгына бәяләмә. ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге. Ф. 224.

Яңа әсәр укыгач // Казан утлары. 1988. № 5. Б. 186–187.

Насыйбуллина Нуридә Шәйдулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел,
әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге
өлкән фәнни хезмәткәре